

LES CERÀMIQUES ITALIANES DE XÀBIA (SEGLES XVI-XVIII) (MARINA ALTA, PAÍS VALENCIÀ)

Joaquim Bolufer Marqués

Mvsev Arqueològic i Etnogràfic Soler Blasco. Xàbia

RESUM: En aquest treball presentem un important conjunt de 120 peces de ceràmica italiana d'època moderna (segles XVI-XVIII) trobades a la vila de Xàbia, una petita població litoral situada en el sector centremeridional de l'antic Regne de València.

També aquí, com en altres indrets de la península Ibèrica, el gros d'aquestes importacions pertanyen a les terrisses de procedència lligur (70%), sent representades també les produccions de Montelupo (16 %), Pisa (13 %) i àdhuc Faenza, d'on prové només una peça.

La gran majoria d'aquests materials provenen de les excavacions arqueològiques realitzades pel museu municipal des de 1990, i només en uns pocs casos, de troballes casuals fetes a la vila de Xàbia i al seu litoral.

PARAULES CLAU: Xàbia, arqueologia urbana, comerç marítim, Època Moderna, ceràmiques fines, Itàlia, Ligúria, Pisa, Montelupo, Faenza.

Xàbia està situada al sector centremeridional del litoral valencià, just a l'extrem més oriental que migparteix la costa en els golfs de València -al nord- i el d'Alacant -al sud-. Localitzada dins la comarca de la Marina Alta, té un ampli terme municipal de 68,3 quilòmetres quadrats i un estens litoral de vint i cinc quilòmetres de longitud conformat per la gran badia de Xàbia i tot un seguit de cales, platges i alts penya-segats.

El nucli històric, està situat a uns tres quilometres de la costa, assentat sobre un suau tossalet que tot i haver tingut alguna ocupació poc important en temps prehistòrics i durant el període andalusí, hem de considerar-lo com

una fundació medieval de la segona meitat del segle XIII, creat arran de la conquesta catalanoaragonesa d'aquestes terres per Jaume I. Entre finals del segle XIII i principis del segle XIV, es va constituir un primitiu nucli urbà definit per una tanca que descrivia un recinte aproximadament quadrangular d'unes 4,35 ha de superfície. A partir de mitjans del segle XV o potser inicis del XVI, el fort creixement demogràfic i econòmic va provocar l'eixamplament del vell nucli medieval, que va passar a ocupar una superfície de 6,60 ha, conformant-se l'actual perímetre de la vila circumval·lada per les Rondes i emmarcada per una nova muralla amb tres portals: el de la Ferreria o de Sant Vicent, el del Clot o de Sant Jaume i el de la Mar. Justament, aqueixos moments de puixança econòmica i creixement urbà, estaran marcats en el registre arqueològic per l'aparició de les ceràmiques italianes més antigues trobades a Xàbia, que corresponen a algunes de les produccions de Montelupo que podem situar a partir de mitjans del segle XVI.

1. El port de Xàbia i el comerç marítim

No disposem de dades documentals que ens informen sobre el tràfec comercial del port de Xàbia en època moderna. Només algunes referències i dades genèriques que ens indiquen la importància que aquesta àrea d'anchoratge va anar adquirint fins a la construcció del mollet al darrer quart del segle XIX.

Més enllà de les nombroses troballes arqueològiques submarines fetes a l'àrea del Tangó¹, amb una amplíssima cronologia que arranca del segle VIII/ VII ane i arriba fins a l'actualitat, la primera referència escrita sobre l'actual port, la trobem en un document conservat a l'Arxiu de la Corona d'Aragó del 10 de setembre de 1304 que ens parla d'una incursió de pirates granadins feta a la vall de Xàbia *...e an a dar la meytat d'esta flota en el puerto de Xabea...*²

De mitjans del segle XV són diverses notícies en les que el senyor de Xàbia i comte de Dénia, ordena i després desautoritza la carrega i descàrrega pel port de Xàbia, sèrie que culminarà amb la prohibició de tràfic portuari per Xàbia feta pel IV comte de Dénia a febrer de 1458, exceptuant però l'embarcament de les «fruites i collites dels mateixos naturals de Xàbia i aquells vaixells

¹ El Tangó correspon a una ampla zona litoral, d'unes 100 hectàrees de superfície, definida al nord pel cap de Sant Antoni, mentre que al sud el límit està marcat per l'actual desembocadura del riu Gorgos. El sector central d'aquesta àrea l'ocupa l'actual zona portuària.

² Ferrer i Mallol, M.T., 1988.

que per ser tan grans no pogueren entrar al port de Dénia». A mitjans del segle següent, Luis de Sandoval y Roxas, III marquès de Dénia, concedia a la vila de Xàbia el privilegi *...per poder carregar y descarregar en lo port de la dita vila les mercaderies així pròpies com estrangeres sic segons en lo dit privilegi se conté...*³ També el port de Xàbia va participar en el procés de l'expulsió dels moriscs; des d'aquí foren embarcats, en desembre de l'any 1609 amb destinació a Orà, 7.537 «cristians nous» que havien participat a la revolta de Laguar. Anys abans, havia estat construïda dalt de la caleta del Racó, emplaçament del port de Xàbia fins les remodelacions del segle XX, la torre de Sant Jordi, amb una funció de vigilància i control de la zona.

Prova i testimoni de la importància que anava adquirint el port de Xàbia fou el plet que la ciutat de València inicià a la segona meitat del segle XVII i que va culminar amb l'informe del virrei, comte de Cifuentes, que l'any 1687 hi va paralitzar la construcció de *un muelle o barra para seguridad de las armas y con especialidad de las galeras...*⁴ Al segle XVIII, com a conseqüència de la fidelitat demostrada pel consell de la vila de Xàbia als Borbons durant la guerra de Successió, Felip V va confirmar l'any 1712 els seus drets portuaris.⁵

Al llarg de l'època moderna, els contactes comercials entre el país Valencià i Itàlia foren ben intensos. Quasi des de la conquesta i creació del Regne de València per Jaume I a mitjans del segle XIII, podem constatar la presència de mercaders i comerciants italians, molts d'ells genovesos, al port de València. El seu comerç es basava en l'exportació de matèries primeres i la importació de productes manufacturats; potser per això «la presència italiana a terres valencianes ha estat qualificada de colonial»⁶ per alguns investigadors. A partir del segle XVI⁷ es produeix un important augment en el comerç des del port de València, però sobretot des del port d'Alacant, on ja des de finals del segle XV, els comerciants genovesos formaran la colònia més important dels nombrosos comerciants estrangers assentats en aquella ciutat,⁸ predomini que es va mantindre durant el segle XVI i gran part del XVII. A partir d'eixe moment, els comerciants anglesos, irlandesos, francesos i d'altres països

³ Chabas, R. 1890

⁴ Segarra, J. 1985

⁵ Tom III de l'Arxiu Municipal de Xàbia. Mvsev Arqueològic i Etnogràfic Soler Blasco. Xàbia

⁶ A. Furió. 1985.

⁷ El recolzament d'Andrea Dòria, cap de la República de Gènova, a Carles V front a França (1528), va facilitar les relacions comercials entre Ligúria i tots els estats del Regne d'Espanya.

⁸ Sembla, que el conflicte de la Germania, va fer disminuir l'activitat comercial del port de València, desplaçant-se al port d'Alacant, lloc d'eixida de la llana castellana cap a Itàlia. (P. Molas, 1997). HPPCC.

desplaçaran els italians, tot i que mantindran la seua presència al llarg del segle XVIII.⁹

Hem de pensar, que les ceràmiques italianes i altres productes importats que hi trobem al registre arqueològic de la vila de Xàbia provenen, no tant del gran comerç establert als ports de València, Alacant i en menor mesura la veïna Dènia, sinó d'un intercanvi menor, de cabotatge, establert amb els ports adés esmentats, però també amb les veïnes illes de Mallorca, i ben especialment Eivissa,¹⁰ situada a només seixanta milles a llevant del port de Xàbia.

Més enllà de l'evidència arqueològica testimoniada per les ceràmiques italianes trobades a Xàbia, d'altres notícies ens aporten dades, més que siguen indirectes, sobre els contactes i relacions de Xàbia amb Itàlia. Com a exemple, podria figurar la batalla naval esdevinguda el 8 de març de 1679 davant del cap Prim, en la qual s'enfrontaren *...quatre naus de chenovesos ab huit naus de turcs, des de dos ores avans del dia asta la vesprada. Y encara que es digué que pelearen les quatre, fon mentira, perquè sols peleà la una, y sols de ella moriren cosa de quaranta christians, tots pasachers, soldats vells de Mesina; y dels moros pasaren de sinch-sents, de tal manera q[ue ha]gué nau de les dels moros que sols quedaven deu turchs.*¹¹ Aquest fet, evidencia la presència a les costes de Xàbia de naus italianes, en aquest cas de Gènova, a la Ligúria, d'on provenen gran part de les importacions ceràmiques que s'hi han trobat.

2. Ceràmiques italianes de Xàbia. Els contextos arqueològics

Pràcticament totes les ceràmiques italianes d'època moderna recuperades a Xàbia provenen de la vila, es a dir, el vell nucli urbà que estava delimitat per les muralles. En total cent vint peces, quasi totes recuperades en setze intervencions arqueològiques fetes a la vila, i uns pocs fragments, també procedents del nucli urbà, que formaven part del fons antic del museu i no coneixem la seua procedència precisa.

Només dues peces, eixides dels tallers pisans, tenen una procedència submarina i foren recuperades a l'àrea del Tangó, al nord-oest de la badia de Xàbia.

⁹ C. Mas Galvañ, 1985.

¹⁰ La presència del comerç genovés a Eivissa, basada en l'exportació de la sal, està àmpliament testimoniada des de la segona meitat del segle XIII fins almenys la primera meitat del segle XVII. (J.C. Horquet, 2002).

¹¹ Joaquim Aierdi. *Dietari. Notícies de València i son Regne, de 1661 a 1664 i de 1667 a 1679.* A cura de Vicent Josep Escartí. Ed. Barcino, 1999. Barcelona.

Més de la meitat d'aquests materials han estat trobats en dos de les excavacions; la **casa de les Primícies** i l'antiga **casa dita del Cudol**, anomenada també casa del Comité. La primera, és un edifici d'origen medieval que va ser recrescut i profundament remodelat a mitjans del segle XIX. A les darreries del passat segle, arran de la realització d'unes obres de rehabilitació, s'hi varen realitzar tres intervencions arqueològiques (dos l'any 1997 i la darrera l'any 2000) que han aportat quaranta-dos peces de ceràmica italiana, així com altres nombrosos materials d'època moderna. Seguint Chabàs, sabem que la casa de les Primícies era la residència habitual del batle, propietat però dels marquesos de Dénia i senyors de Xàbia.¹² Potser això, explicarà el nombrós conjunt de ceràmiques italianes que s'hi han trobat, algunes d'elles especialment decorades, així com la presència d'alguns materials luxosos com són les copes de vidre amb decoració figurada feta a motlle –potser de procedència veneciana–, que conservaven restes del daurat que les cobriria originàriament, i alguna altra peça, com ara el fragment d'un pitxer de “gres alemany”. Tots aquests materials arqueològics formaven part del reompliment d'un pou situat al pati de la casa i d'una sitja/abocador, excavada sobre el sòl geològic, apareguda a l'àmbit de l'antic celler. Ambdues estructures van ser amortitzades a finals del segle XVI o inicis del segle XVII.

La casa del Cudol, rebia aquest nom popular per un escut heràldic de pedra, ben segurament repicat en alguna revolta, que estava situat a la façana de l'edifici, tot i que també era coneguda com la casa del «Mayorazgo». Va pertànyer a la família Bas,¹³ grans propietaris agrícoles, i va ser expropiada pel comité municipal republicà l'any 1936. Aquella vella casa va ser enderrocada pel comité, que hi va bastir l'any 1937 un nou edifici per a usos públics. En acabar la guerra l'any 1939, passà a ser la «casa de la falange», sent enderrocada l'any 2001 per construir la casa municipal de Cultura. La intervenció arqueològica realitzada en aquest ampli solar va ser designada com casa del Comité / Plaça de Baix, 5. Les excavacions descobriren diverses estructures, entre les qual destaca una gran sitja de forma ovoide, excavada sobre el sòl geològic, que va aparèixer reblida amb un abundantíssim conjunt ceràmic (U.E. 14) entre el qual destaquen les vint-i-set peces de terrissa italiana trobades, amb una cronologia que per a tot el conjunt podem situar a finals del segle XVII o principis del XVIII. També en aquest cas, l'abundància

¹² Roc Chabàs (1917) diu d'aquest edifici que era la “casa palacio de los marqueses de Denia”, sent ocupat per Joan d'Urteaga, batle de la vila, quan hi fou hostatjat el 1611 el duc de Lerma.

¹³ “Se hallan en esta villa por el estado noble el doctor don Salvador Bas, abogado de los reales consejos.” *Visita senyorial de 1766*, A.Grau i J.Romero, 2000.

de ceràmiques importades d'Itàlia (també però catalanes, de l'Alcora, etc), pot ser atribuïda a la riquesa dels seus propietaris, sent l'única casa de la vila de Xàbia que tenia un escut heràldic sobre la frontera.

La vila de Xàbia amb la localització de les intervencions arqueològiques on han aparegut ceràmiques italianes:

- 1.- Carrer Roques núm. 5.
- 2.- Antiga farmàcia de Tena / Carrer Major núm. 43.
- 3.- Antiga capella de Sant Cristòfol / Fossar. Ajuntament.
- 4.- Carrer Sant Marta núm. 1.
- 5.- Carrer Estret núm. 7.
- 6.- Casa de les Primícies núm.2. Pati.
- 7.- Casa de les Primícies núm. 2. Pou Mauro.
- 8.- Carrer Sant Josep núm. 7.
- 9.- Capella de la Casa de les Primícies.
- 10.- Plaça de Baix núm. 5. Antiga casa del Comité o Falange.
- 11.- Tossal de Baix 4.
- 12.- Carrer Major. Barberia de Sala.
- 13.- Femer convent Agustines. Plaça C. Pons Guardiola.
- 14.- Museu.
- 15.- Carrer Roques 29. Canonge Pajarón.
- 16.- Carrer Major núm. 59.

Per a la resta dels conjunts, la quantitat de les ceràmiques arrebregades a les diverses intervencions ofereix un volum que oscil·la entre una i nou peces, amb una distribució d'aquests materials ben àmplia per tota la vila.

Les excavacions que ha ofert els materials italians més antics són la del **carrer Major 67** (barberia de Sala) i la recent intervenció feta al solar del **carrer Major 59** (juliol 2012). De la *barberia de Sala*, provenen cinc peces, dos de les quals corresponen a dos plats d'ala horitzontal, amb esmalt estannífer i decoració en blau *alla porcellana* de la primera meitat del segle XVI. El conjunt on s'hi trobaven, corresponia al reompliment (U.E. 3) d'un profund pou amortitzat cap mitjans del segle XVI. L'excavació del número 59 del carrer Major, va aportar tres peces fragmentades de ceràmica policroma de Montelupo que podem situar a mitjans del segle XVI: un plat amb decoració *a nastri spezzati*, la base d'un altre plat amb decoració *a spirali arancio* i un escudella amb decoració *blu graffito*, totes tres procedents del reompliment d'un abocador amortitzat a la segona meitat del segle XVI.

L'antiga farmàcia de Tena (**carrer Major 43**) és un edifici de mitjans del segle XIX sobre el qual s'han fet diverses obres de rehabilitació. L'any 1993, la realització d'un sondatge a la base del mur de la façana, va permetre excavar parcialment un pou que havia estat tallat pel fonament de l'edifici. El reompliment d'aquesta estructura va aportar un abundant conjunt de ceràmiques, amb vuit peces italianes de tallers ligurs, pisans, de Montelupo i una possible peça de Faenza. Entre totes les peces destaca una escudella quasi sencera de Montelupo amb decoració policroma d'estil *italo-moresco tardo*. El conjunt ceràmic que formava part d'aquest reompliment pot situar-se cronològicament a finals del segle XVI o primera meitat del XVII.

L'altre conjunt més nombrós en ceràmiques italianes correspon a un petit femer/abocador localitzat a la **plaça de Celestino Pons** (antiga plaça de les Monges) que va ser excavat durant les obres de renovació d'infraestructures i re-pavimentació de la vila fetes l'any 2008. Aquesta estructura, una basseta rectangular d'uns 150 x 110 cm i 40 cm de profunditat, reblida amb restes i deixalles diverses, es situaria originàriament dins l'àmbit del convent de les Agustines Descalces,¹⁴ fundat en la segona meitat del segle XVII. El convent va ser destruït l'any 1936 per bastir-hi un mercat municipal que va ser inaugurat, però, l'any 1946. Aquesta nova construcció, va reduir molt la superfície anteriorment ocupada pel convent, eixamplant-se considerablement

¹⁴ Algunes de les peces: escudelles, tapadores, cassoletes, etc; tenien una marca gravada que faria referència a la monja propietària de la peça.

l'antiga plaça. Nou són les peces italianes identificades, totes dels tallers de Ligúria, la major part tassetes o xicres, però també un plat d'ala ampla, amb decoració “alla francese” i un motiu central que representa un cavall encabritat. Tant les ceràmiques italianes com les altres ceràmiques fines del conjunt (reflex metàl·lic de Manises i alguna peça de l'Alcora) ens permeten datar l'amortització del femer a mitjans del segle XVIII.

La resta de les excavacions han aportat uns conjunts encara més minsos. Al **carrer Roques 29** s'hi arreplegaren cinc fragments de ceràmiques ligurs en contextos arqueològics situats cronològicament al segle XVIII, tot i que una de les peces, en blau *berretino*, tindria una cronologia anterior. Del **carrer Roques 5**, al nord-oest de l'anterior intervenció, coneixem tres peces (dos fragments en blau *berretino* i una base de terrissa pisana *marmoritzata*) apareguts en contextos rebolicats, datats al segle XIX. Al **carrer Santa Marta 1** s'hi han arreplegat dos fragments de ceràmica pisana (*marmoritzata* i *grafitta policroma*) procedents del reompliment d'una sitja amortitzada al segle XIX. Del **carrer sant Josep 7**, són dos peces (un plat de Montelupo amb decoració *scarrchiera policroma* i una forma oberta indeterminada en blau *berretino* ligur) aparegudes en un potent reompliment (U.E. 3), datat al segle XVII, que cobria una sèrie d'estructures de funció hidràulica excavades sobre el sòl geològic. De l'antic edifici que ocupa el **Mvsev**, la casa palau dels Banyuls bastit a mitjans del segle XVII, prové una xicra o tasseteta de producció ligur, esmaltada en blau sobre turquesa i decoració a *scenografia barocca* del segle XVIII. Aquesta peça, va ser recuperada en unes obres de rehabilitació realitzades a l'antic celler de la casa.

De les intervencions fetes en els immobles del **carrer Estret 7**, **carrer Tossal de Baix 11**, i a l'espai de l'antiga **capella de sant Cristòfol / Ajuntament** (que ocupava l'antic fossar), provenen respectivament, un fragment de plat de Montelupo amb decoració a *rombe e ovali* (procedent d'un nivell de reompliment datat al segle XVII), tres petits fragments d'una peça en blau *berettino* (en un context del segle XIX) i un petit fragment de ceràmica ligur esmaltada en blau sobre turquesa, recuperada en un nivell de datació recent.

De **la vila** són set peces del fons antic del museu que van ser recuperades en distintes obres fetes al nucli històric, sense que puguem determinar la procedència exacta. Hi destaquen dos grans fragments de plats de Montelupo, un amb decoració d'estil *figurato tardo* i un altre d'estil *rombe e ovali*, que

varem publicar en un anterior treball.¹⁵ La resta de peces són obra de tallers ligurs: tres peces amb decoració blau sobre esmalt blanc (un plat amb motius de *foglie di palma*, diversos fragments d'un *boccali* decorat amb un medalló encerclat pel motiu de l'*scaletta*, una escudelleta amb decoracions d'estil *calligrafico naturalistico*, i un fragment de plat amb decoració blau sobre turquesa d'estil *a tapezzeria*).

Les troballes submarines d'època moderna del litoral de Xàbia no són molt importants; més encara si les comparem amb l'amplíssim registre d'època romana clàssica i tardo-antiga, o amb els abundants materials d'època contemporània. Les dos úniques peces italianes d'època moderna recuperades al fons marí, provenen de **l'àrea del Tangó**, zona d'ancoratge tradicional situada davant de l'actual port. Són dues peces de tallers pisans del segle XVII: un plat de *graffita monocroma a punta*, i una ampolla o cantimplora amb decoració marmoritzada de les denominades *fiascha da viaggio*.

3. Les ceràmiques de Montelupo

Les ceràmiques procedents dels tallers de Montelupo (Toscana) representen un 16 % del conjunt de les terrisses italianes recuperades a Xàbia, això vol dir un total de deu peces que en tots els casos han estat recuperades al nucli històric (Figures I i II, làmines 1 i 2). Només dos peces (els plats 687 A i 688 A) tenen una procedència indeterminada; formen part del fons antic del museu i tan sols sabem que van ser recuperades a la vila. La resta dels materials provenen de set intervencions arqueològiques: carrer Estret 7, carrer Major 43 (Antiga Farmàcia de Tena), Carrer sant Josep 7, Casa de les Primícies, plaça de Baix 5 (casa del Comitè), carrer Major 67 (barberia de Sala) i carrer Major 59. Es tracta sempre de troballes molt reduïdes, amb poques peces, que només a la barberia de Sala arriben als cinc exemplars. En quatre de les intervencions arqueològiques realitzades, les ceràmiques de Montelupo estan acompanyades, a més de per les abundants i majoritàries ceràmiques fines dels tallers de Paterna-Manises (i en menor mesura per altres de tallers de fora del país Valencià), per ceràmiques pisanes i de l'àrea ligur. Només en tres casos, el carrer Estret 7, la barberia de Sala i carrer Major 59, les ceràmiques de Montelupo són les úniques terrisses de procedència italiana aparegudes als conjunts excavats.

¹⁵ J.A. Gisbert i J. Bolufer, 1992.

Predominen les peces amb decoracions policromes, tan característiques d'aquest centre terrisser, que trenquen amb les anteriors tradicions ceràmiques de producció valenciana (verd i manganés, blau, blau i reflex metàl·lic i reflex metàl·lic) i enceten un nou gust per aquestes decoracions de colors tan vius sobre l'esmalt blanc estannífer: blau, marró, verd, carabassa, groc i altres tonalitats.

Les formes ceràmiques majoritàries són els plats (13), amb algunes safes (3), dos escudelles i una forma tancada que correspon al fragment de pitxer recuperat a la casa de les Primícies.

Les peces més antigues són aquelles pertanyents als estils *a nastri spezzati*”, *alla porcellana* i *rombe e ovali* . D'aquesta darrera serie tenim dos plats amb el motiu central de la roseta (d'onze o dotze pètals) i els fragments d'un altre plat similar però amb el motiu central de la *scarrchiera policroma*. Dos d'aquestes peces provenen de contextos que han estat datats al segle XVII (carrer Estret 7 i carrer sant Josep 7), mentre que l'altra peça forma part del fons antic del museu i no prové d'excavacions arqueològiques (Làmina 1, 5). Tanmateix, seguint l'estil decoratiu, aquests plats poden datar-se durant la primera meitat del segle XVI (F. Berti, 2008). La decoració *a nastri spezzati* està representada per una única peça, un plat pla d'ala ampla, trobat al carrer Major 59 (Figura I,1; Làmina 1,1).

Un poc més tardans serien els plats del carrer Major 67, barberia de Sala, amb decoracions en blau sobre fons blanc amb representacions de motius vegetals estilitzats d'estil *alla porcellana* (Figura I,3; Làmina 1,3). Aquestes decoracions, de tradició oriental, apareixen a les ceràmiques de Montelupo des de finals del segle XV, mostrant un llarg procés evolutiu que es desenrotllarà durant el segle XVI i en el qual es produeix una simplificació i una esquematització dels motius. Els motius documentats en els plats de Xàbia es poden datar durant la primera meitat del segle XVI.

L'excavació del mateix conjunt de reompliment del carrer Major 67, així com la intervenció feta al pati veí del carrer Major 59, han aportat sengles fragments de peces amb decoració en *spirali arancio*, estil amb una notable perdurabilitat des del tercer decenni del segle XVI fins a les darreries del primer quart del segle XVII. Els fragments de Xàbia i el seu context arqueològic, ens fan situar-les a mitjans del segle XVI.

L'estil anomenat *a losanghe, italo-moresco tardo* o *nodi orientali*, està representat per dues peces obertes recuperades a l'excavació del pou del carrer Major 43 (antiga farmàcia de Tena) : una escudella de vora recta i repeu de

disc (Figura II,3; Làmina II,3) i la base d'un plat amb un ample repeu de disc. Es caracteritzen aquestes decoracions pel predomini del blau sobre els altres colors, amb uns complexos dibuixos geomètrics entrelaçats amb rombes, triangles i ovals. Tenen unes datacions centrades en la segona meitat del segle XVI, tot i que en aquest cas el conjunt on hi aparegueren podem situar-lo en el darrer quart del segle XVI.

En *blu graffito* hem trobat els fragments de tres peces de forma oberta: una escudella apareguda al c/Major 59, amb una senzilla decoració per baix de la vora de bandes horitzontals i motius geomètrics, en verd, blau, carabassa i groc i un motiu circular en blau amb línies radials esgrafiades en la solera; i dos fragments de safà, de gruixudes parets, trobades a la Casa del Comit  (Figura II, 1; Làmina 2, 1) i la Casa de les Primícies (Figura II, 2; Làmina 2, 2). Ambdues presentaven una rica decoració policroma a l'interior; la primera amb motius indeterminats de tipus vegetal, mentre que la peça de la casa de les Primícies mostrava un tema figuratiu zoomorf, del qual es conserva el cap d'un c nid, possiblement una rabosa. Al revers, sobre la paret externa de les safes, hi apareix una àmplia banda horitzontal en blau amb rodolins o espirals grafitats. Per baix, es succeeixen una sèrie de bandes estretes horitzontals i línies de mangan s, de diversos colors (groc, carabassa, blanc, grisenc i blau) que arriben fins a l'arranc del repeu, perdut en el dos casos. La peça de la casa del Comit  forma part d'un context que podem situar a finals del segle XVII, mentre que la safà de la casa de les Primícies té un context anterior, cap al segon quart del segle XVII.

La sèrie de la *foglia verde* està representada per un plat de la casa de Comit  decorat amb quatre grans fulles verdes dentades sobre un fons blanc, disposades en creu, radialment, que cobreixen l'interior del plat. Segons F. Berti (2008), aquestes decoracions apareixen a finals del primer quart del segle XVII, tot i que estan àmpliament documentades a partir del 1640 i durant tota la segona meitat del XVII. El plat de Xàbia va aparèixer en un context que podem situar a finals del segle XVII o inicis del XVIII.

Les obres de remodelació de la capella de la casa de les Primícies van proporcionar un plat sencer decorat en blau sobre esmalt blanc d'estil *compendiari monocromi*. La peça presenta una garlanda sobre l'ala amb motius vegetals derivats de les decoracions *alla porcellana* i un motiu central circular decorat amb l'estil *a paesi* (Figura I, 4; Làmina 1, 4). Aquesta peça va aparèixer fora de context, tanmateix les peces amb aquestes decoracions,

ben abundants i que tingueren una àmplia difusió arreu, poden situar-se cronològicament durant la segona meitat del segle XVI.

L'estil *figurato con fascia*, està representat per un fragment de plat trobat a la vila (Figura I, 2; Làmina 1, 2) en el qual es conserva la meitat inferior del cos d'una au pintada amb trets solts, poc acurats, tècnica que caracteritza aquest estil. F. Berti (2008) situa aquestes produccions entre els anys 1570 i el 1630.

L'única forma tancada de Montelupo trobada a Xàbia correspon al fragment d'un pitxer –*boccale*– de cos globular, boca trilobulada i decoració policroma (Figura II, 4; Làmina 2, 4). El fragment conserva un rica decoració a base de motius pseudo vegetals/geomètrics en blau, que correspon a una ampla banda vertical que flanqueja un medalló central de forma ovalada. D'aqueixa decoració central només es conserven parcialment, els motius que emmarquen el medalló: *l'escaleta* de color carabassa i un marc en groc amb motius en blau, i escassos restes indeterminats del motiu central.

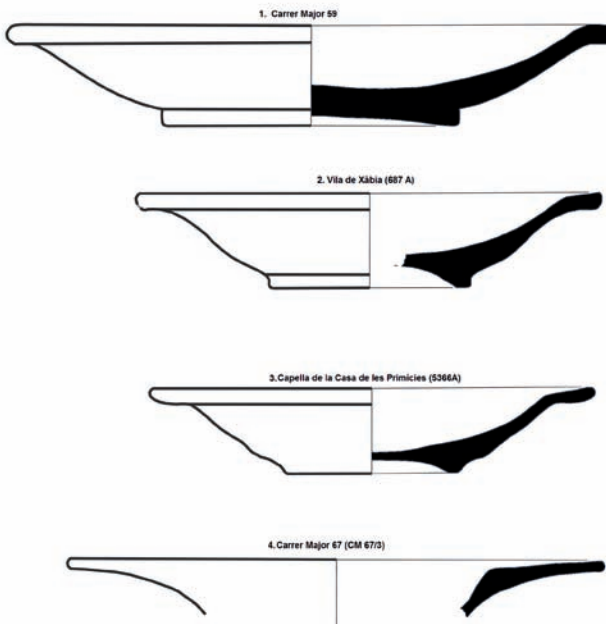

FIGURA I. CERÀMIQUES DE MONTELUPO

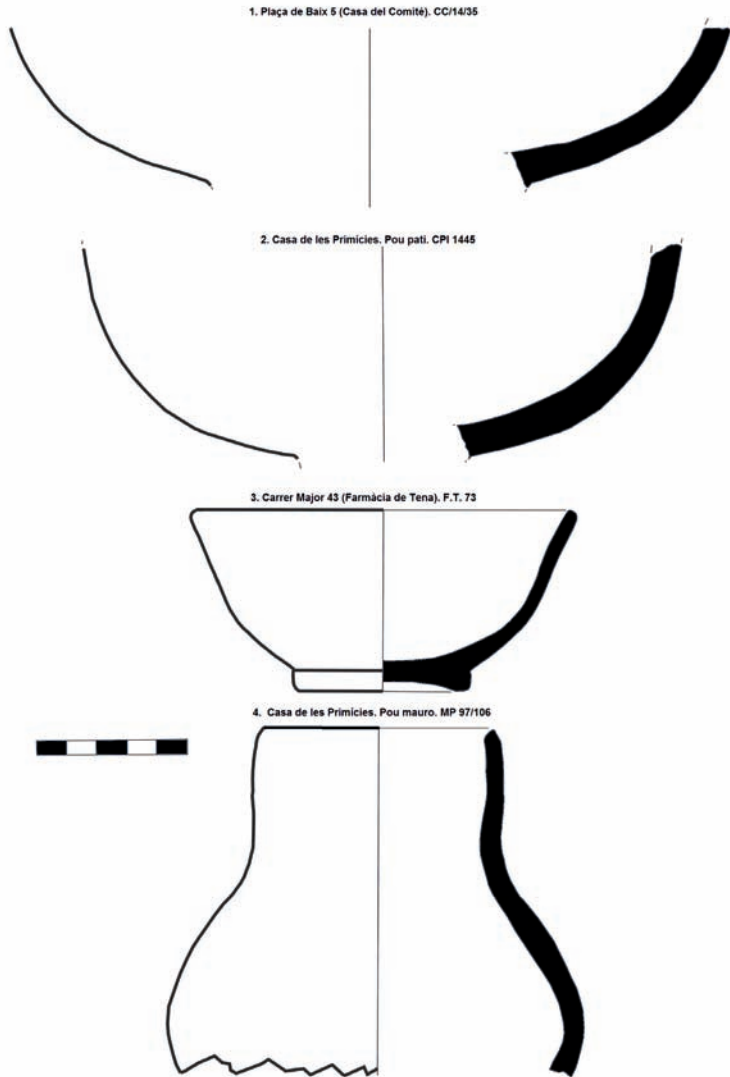

FIGURA II. CERÀMIQUES DE MONTELUPO

4. Les ceràmiques pisanes

Les ceràmiques pisanes trobades a Xàbia mostren uns percentatges un poc inferiors a les terrisses de Montelupo. Un 13 % sobre el total de les 120 peces de terrissa italiana recuperades a Xàbia; això vol dir només 16 peces, que han estat recuperades majoritàriament a la vila, però que en 2 casos

provenen del fons marí del litoral (Figura III, IV i V; Làmina 3, 4 i 5). Les ceràmiques trobades al nucli històric foren recuperades en cinc intervencions arqueològiques, amb una notòria concentració a la casa del Comitè amb 7 peces. La resta de les excavacions mostren una presència molt més reduïda, amb dos peces procedents de la casa de les Primícies, dos del carrer santa Marta 1, i només una peça de l'antiga farmàcia de Tena (carrer Major 43) i el carrer Roques 5. Les dos ceràmiques de procedència submarina van ser recuperades en l'àrea denominada el Tangó, que correspon a una àmplia zona situada a l'extrem nord de la badia, espai d'ancoratge del port històric de Xàbia. Del tossal de Santa Llúcia, al nord-oest de la vila de Xàbia, prové un petit fragment de terrissa recuperat durant l'excavació de salvament realitzada pel Mvsev de Xàbia l'any 2004.

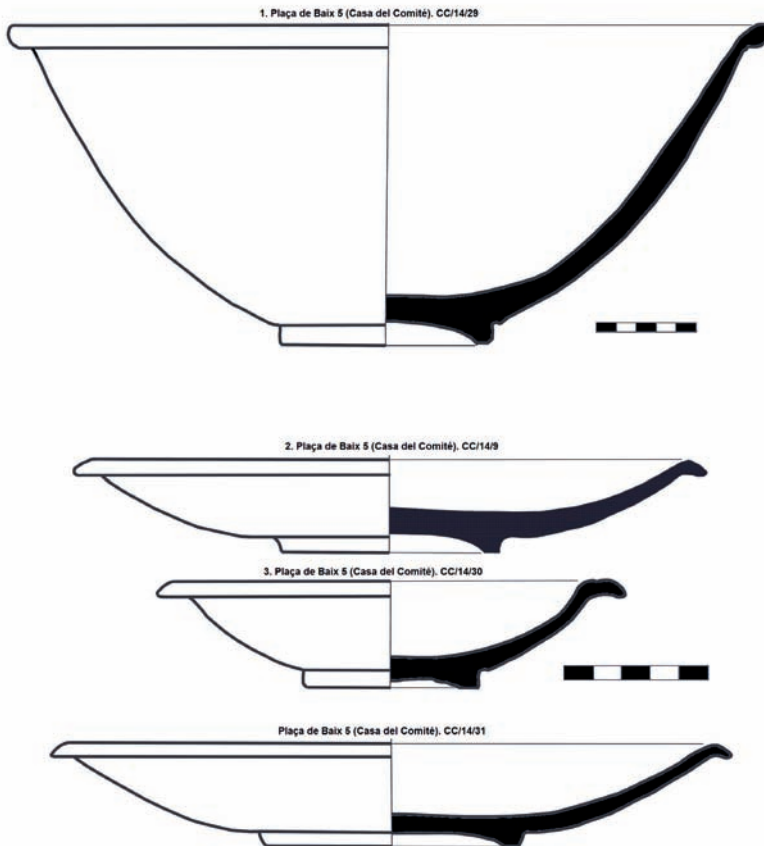

FIGURA III. CERÀMIQUES PISANES

Les ceràmiques pisanes acompanyen conjunts ceràmics més amplis en els quals predominen les produccions fines valencianes i d'altres foranes, sempre minoritàries, com ara les ceràmiques italianes de Montelupo i l'àrea lligur, però també, en menor mesura, d'altres produccions com les ceràmiques esmaltades catalanes o aragoneses. Curiosament, les produccions pisanes són les úniques ceràmiques italianes d'època moderna trobades fins ara al fons marí del litoral, fet que deu obeir, però, a les escasses prospeccions submarines sistemàtiques realitzades fins ara.

El repertori decoratiu de les produccions pisanes trobades a Xàbia és escàs, amb unes característiques tècniques molt homogènies i les típiques pastes de color marró rajola dures i compactes.

Les decoracions més representades són les **marmoritzades**, ja siguen bícromes, blanc sobre fons marró (Figura III, 1,2,3,4; Làmina 3, 1,2,3,4) o policromes, verd, marró i negre sobre fons blanc (Figura IV, 1; Làmina IV, 1) que en conjunt representen a Xàbia el 60 % de les terrisses pisanes. Les peces decorades amb aquesta tècnica, similar als efectes del "paper d'aigües", tingueren una gran difusió, amb una cronologia que s'iniciaria al darrer quart del segle XVI i perduraria durant gran part del segle següent. A Xàbia hi predominen les formes obertes: plats, safes i escudelles. Tanmateix, al fons marí de Xàbia hem trobat una forma tancada ben singular que correspon una mena d'ampolla o cantimplora de forma ovoide i coll estret amb repeu i quatre anes (dues a cada costat, tot i que en falta una) planes i horitzontals, amb un relleu que sembla representar la faç d'un lleó (Figura IV, 3; Làmina 4, 3) . Peces com aquestes, denominades *fiascha da viaggio* han estat trobades a la costa lligur,¹⁶ i d'altres indrets com Barcelona, Pisa, Pontorme, Empoli i Holanda.¹⁷

La resta de les peces de procedència pisana presenten decoracions esgrafiades, amb unes cronologies que podem situar entre finals del segle XVI i el segle XVII. El grup amb decoracions *graffita a stecca* està representat per tres fragments de safes de paret exvasada i vora recta, amb una engalba interior de color blanquinós coberta per un esmalt verd (casa de les Primícies, M.P. 97 / 111 (Figura V, 2; Làmina 5, 2) i M.P. 97 / 110, (Figura V, 1; Làmina 5, 1) o transparent (antiga farmàcia de Tena, F.T. 98), que mostren uns senzills motius esgrafiats.

¹⁶ Riccardi i Patella, 1977.

¹⁷ Beltrán i Miró, 2010

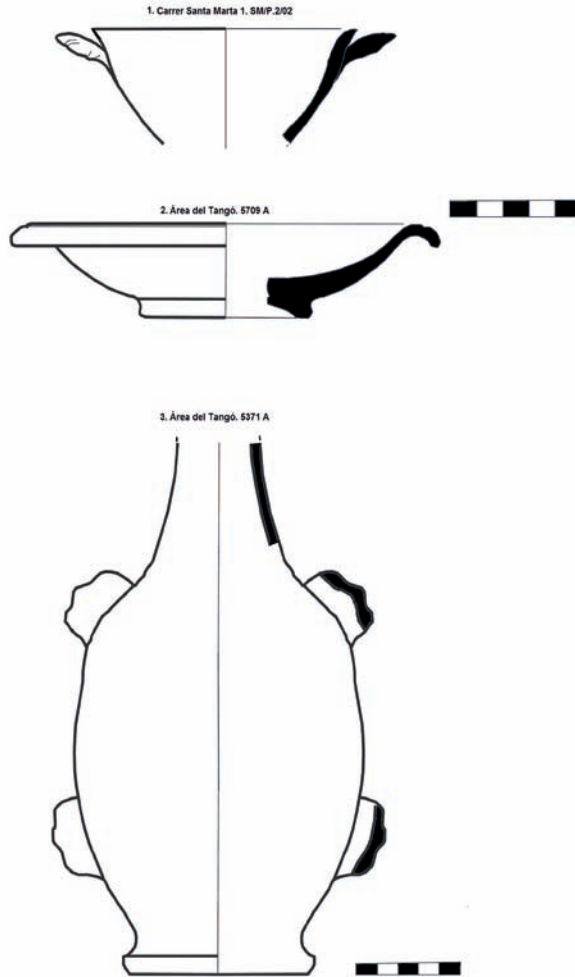

FIGURA IV. CERÀMIQUES PISANES

La decoració *graffita policroma* apareix en dos formes obertes, caracteritzada per la senzillesa dels motius esgrafiats fets sobre l'engalba blanquinosa que apareix coberta per un esmalt transparent. La policromia ve definida per taques o motius molt simples realitzats en marró, verd i carabassa.

La decoració *graffita monocroma a punta* està documentat per un fragment de plat de procedència submarina (Figura IV, 2; Làmina 4, 2). El motiu central està format per una flor amb grans pètals que ocupa la solera del plat, emmarcat per d'altres motius més senzills (línies i escates o òves) situats

sobre la paret i l'ala del plat. Ara també, l'esgrafiats es va realitzar sobre una engalba blanquinosa que trobem a l'interior del plat, mentre que un esmalt transparent cobreix tota la peça.

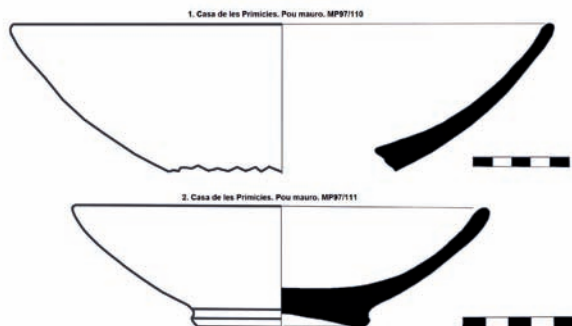

FIGURA V. CERÀMIQUES PISANES

Del caramull del tossal de Santa Llúcia, a 160 metres sobre el nivell del mar, prové l'únic fragment recuperat de l'estil decoratiu *a fondo ribassato* (Làmina 5, 3), peces escassament representades a la península Ibèrica. Tot i que aquesta tècnica decorativa va ser realitzada per diversos centres terrissers d'Itàlia, les característiques formals d'aquest fragment (pasta i esmalt) ens fan considerar-la una peça pisana.

La peça, un petit fragment d'una forma oberta decorat amb un motiu vegetal conservat parcialment, va aparèixer en els nivells superficials de l'excavació (S.L. A 2004 UE1), a la vora de l'ermita de santa Llúcia i santa Bàrbara, un edifici bastit -ben probablement- a les darreries del segle XVII. Aquestes ceràmiques tindrien però, una cronologia emmarcada entre les darreres dècades del segle XVI i les primeres del XVII.

5. Les ceràmiques ligurs

També a Xàbia, tal com succeïx a Dènia, Barcelona, l'Alhambra de Granada (CARTA, 2003), o altres llocs de la Península Ibèrica, les ceràmiques procedents dels tallers ligurs d'Albisola, Savona i més escassament de Gènova, formen el grup més nombrós de tot el conjunt de les importacions italianes documentades arqueològicament (Figura V i VII; Làmina 6 i 7).

Es tracta de produccions diverses tot i el predomini de les decoracions en **blu berettino** que representen el 55 % del total de les 84 peces de procedència lligur trobades a Xàbia, predomini constatat també en altres llocs on s'hi han realitzat estudis sobre aquestes importacions ceràmiques.¹⁸ Aquest ampli grup està representat a Xàbia per diversos estils com ara el **calligrafico a volute C**, amb deu peces (Figura 6, 6; Làmina VI, 6), així com per altres motius decoratius que en moltes ocasions acompanyen també aqueix estil, com són el tema de la **fiore centrale ligure**, amb sis peces (Figura VI, 1,2,5; Làmina 6, 1,2,5), o **fiori sparsi**, amb dues peces. Tanmateix, el conjunt més nombrós del blau **berettino**, amb vint-i-vuit peces, correspon a fragments que no permeten identificar motius concrets.

Pel que fa al repertori formal, està compost quasi exclusivament per formes obertes, destacant els platets d'ala curta penjant, unes poques escudelles de parets exvasades i vora recta i només un fragment que correspondria a un **boccale**, és dir, un pitxer.

Del nombrós conjunt de ceràmiques amb esmalt **berettino** trobades a Xàbia, destaquen les recuperades a les excavacions fetes a la casa de les Primícies, que suposen el 80% del total de les peces comptabilitzades a la vila. D'aquí provenen dos platets d'ala curta penjant i repeu anular, que presenten a la solera sengles motius figuratius; una llebre en actitud de saltar (Figura VI, 4; Làmina 6, 4) i un colom parat en terra (Figura VI, 3; Làmina VI, 3). A la resta de les peces el motiu central correspon a la **fiore centrale ligure**.

En conjunt, aquestes ceràmiques presenten unes cronologies que s'emmarquen entre la segona meitat del segle XVI i la primera meitat del XVII, tot i que en el cas de Xàbia els contextos arqueològics més antics on han estat documentades es situen ja al segle XVII.

Després del **berettino**, li segueix en nombre de peces el grup de ceràmiques amb decoració **a tapezzeria**, caracteritzades per un esmalt blau clar de tonalitat turquesa que cobreix el fons de la peça, amb motius en blau més fosc que representen elements vegetals i d'altra mena propis de les tapisseries de l'època. La majoria d'aquestes peces provenen de les excavacions realitzades a l'antiga casa del Comité, casa de rics i poderosos propietaris, fet que justificaria, com succeïa a la casa de les Primícies, l'abundància d'aquestes ceràmiques fines.

¹⁸ Vegeu els treballs ja citats sobre Dènia, l'Alhambra, Barcelona

En coneixem 12 peces, 9 procedents de la casa del Comit , i la resta de distints indrets de la vila. Hi són majoritaris els plats plans, d' ampla ala i repeu anular, un dels quals presenta la marca del terrisser sobre la part exterior de la solera (D.S. 2/67), una estrella o asterisc formada per huit braços; d' escudelles n' hi han 3, totes tres de dimensions reduïdes, amb la vora recta i repeu anular, dos de les quals conserven la marca del terrisser, una estrella similar a la del plat esmentat més amunt, ara però amb sis braços.

Aquest estil decoratiu té una llarga cronologia que omple el segle XVII i arriba a les primeres dècades del XVIII. El conjunt de les peces *a tapezzeria* de la casa del Comit , provenen d' un gran abocador amb nombrosos materials ceràmics amb una àmplia cronologia d' època moderna, que va ser amortitzat a les darreries del segle XVII o principis del XVIII (Figura VII, 1, 2; Làmina 7, 1, 2).

L' estil decoratiu *scenografia barocca* manté alguns dels trets de l' estil anterior, sent complicat destriar en alguns casos si correspon a un o altres estil, especialment quan es tracta de petits fragments. A la vila de Xàbia hem assignat a les decoracions d' *scenografia barocca* quatre peces: dos plats, una escudelleta i una xicra. Ara, les decoracions en blau apareixen sobre un fons turquesa clar o sobre un esmalt blanquinós, amb paisatges difuminats i elements vegetals. Potser també corresponga a aquest estil, un fragment de repeu anular d' una escudelleta (CC.14.64) decorada amb motius en blau fosc sobre blau turquesa clar, procedent de l' excavació de la casa del Comit .

Dos de les peces conserven la marca del taller; una G, o potser una C, en la solera d' una escudelleta sencera (Figura VII, 3; Làmina 7, 3) recuperada durant les obres de rehabilitació del vell edifici que ocupa el Museu Municipal de Xàbia, construït en la primera meitat del segle XVII, i un altra conservada sols parcialment, probablement una C o una G, situada en la solera del fragment d' un plat pla d' ala ampla (CC.14.39) de les excavacions de la casa del Comit .

Aquest estil decoratiu es situa cronològicament durant la segona meitat del segle XVII i primeres dècades del XVIII. En el cas de Xàbia, les peces d' *scenografia barocca* procedents de conjunts arqueològics datables, es situen a les darreries del segle XVII o principis del XVIII.

L' estil *calligrafico naturalistico*, amb decoració monocroma (blau sobre blanc) està representat a Xàbia per 3 peces; un plat pla, d' ala ampla, (CC.14.41) decorat amb motius vegetals i d' altres animals –com el cap d' un pardal conservat parcialment a la solera– i dos peces tancades amb decoracions vegetals, un pitxeret o setrill (CC.14.43) i la base d' una escudelleta amb repeu

anular (T.S.4 60). La cronologia d'aquest estil ocuparia gran part del segle XVII i les primeres dècades del XVIII, tot i que les peces trobades a Xàbia amb context arqueològic es situen a les darreries del segle XVII o principis del XVIII.

Les decoracions del *calligrafico naturalistico*, amb decoració policroma, estan representades per 4 peces, tres xicres molt fragmentades, i un plat pla (C C.14.42), amb repeu anular, decorat amb motius vegetals en blau, verd, ocre i fines línies de manganés, sobre un esmalt blanc. El cal·ligràfic amb decoració policroma té unes datacions més tardanes que el monocrom, centrades en la segona meitat del segle XVII i les primeres dècades del XVIII. Els contextos arqueològics on apareixen aquí aquestes peces es situen entre finals del segle XVII i principis del XVIII.

Són diverses les peces decorades amb esmalt blau sobre blanc, algunes amb motius ben definits, com són els plats plans d'ala horitzontal decorats amb el motiu de la *foglie de palma* (F.T.67 i 5355A), un d'ells quasi sencer, procedent del número 40 del carrer Major (Làmina 7, 4), peces datades entre principis i finals del segle XVII. D'altres conjunts, com les xicres (X08. CP.F1/282, 286, 288 i 289) recuperades en un abocador de l'antic convent de les Agustines datat en el primer quart del segle XVIII, presenten decoracions difícils d'enquadrar. En altres casos, com el plat pla d'ala ampla procedent del mateix abocador, mostra motius que podem considerar com d'estil *alla francese*, composta per grups de tres punts en blau disposats a mena de sanefa sobre l'ala, mentre que a la solera apareix representat un cavall (potser, un unicorn) encabritat de color marró perfilat en manganés.

Dins d'aquest grup hauríem d'incloure els fragments de base i cos d'un *boccale* decorat en blau sobre esmalt blanc en el què reconeixem el motiu de l' *scaletta*.

El darrer grup està format per les ceràmiques amb esmalt blanc, sense decoració, de les quals en coneixem quatre a la vila de Xàbia: una base de *boccale* o pitxer i la solera amb repeu anular d'un plat pla, ambdues peces de l'abocador de la casa del Comité, amb una cronologia de finals del segle XVII, les altres dos peces corresponen als fragments de dos xicres recuperades a l'abocador del convent de les Agustines, daten del primer quart de segle XVIII.

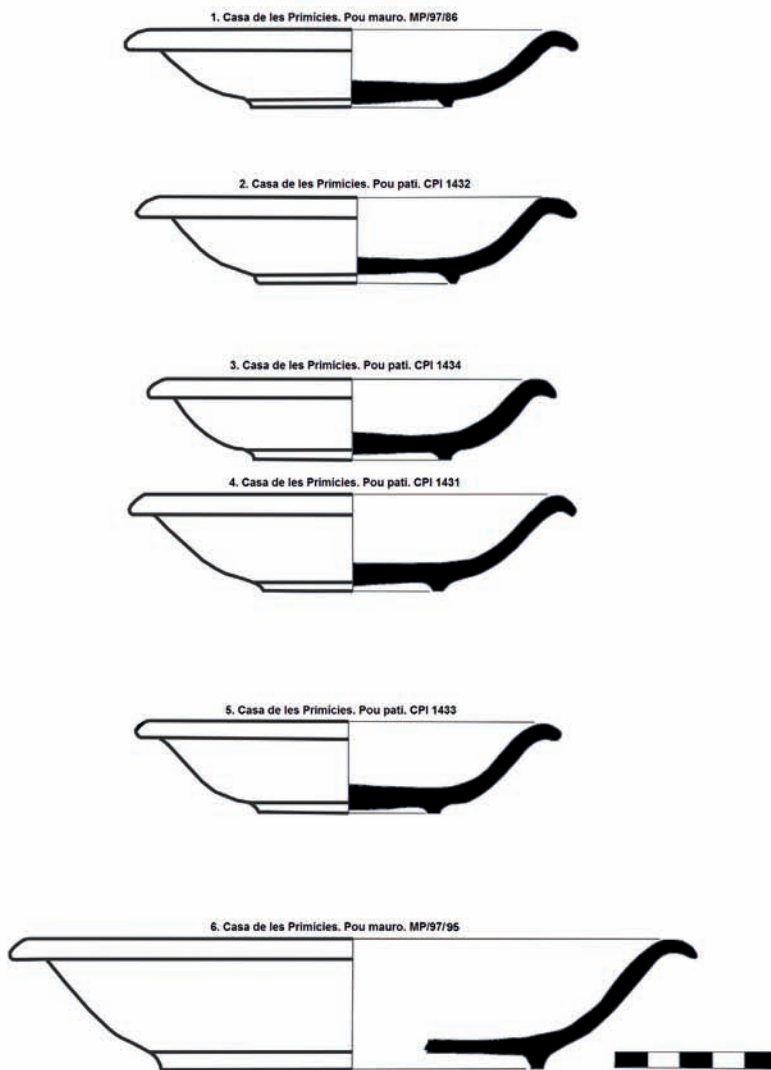

FIGURA VI. CERÀMIQUES LIGURS

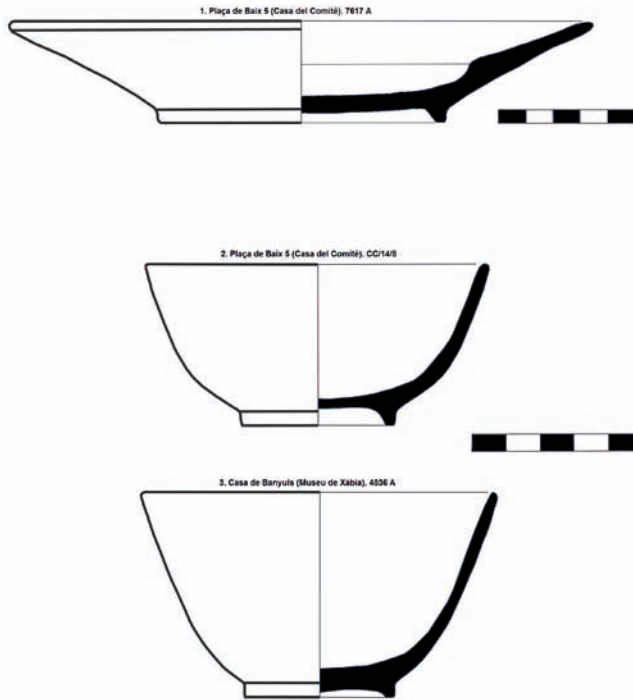

FIGURA VII. CERÀMIQUES LIGURS

6. Les ceràmiques de Faenza

De tot aquest ampli registre només una peça sembla originària dels tallers de Faenza. Es tracta del fragment d'una peça de forma quadrangular, tancada, feta a motlle, procedent de l'excavació de l'antiga farmàcia de Tena (Làmina 7, 5). El fragment conservat correspon a un dels quatre costats de la peça, de forma rectilínia i decoració agallonada, amb els cantons remarcats com una mena de volutes. A la part inferior es situaria el peu i la part superior formaria una mena de receptacle lleugerament còncau, que serviria, segurament, per posar-hi sal o un producte similar.

La pasta és fina, amb una coloració beix de tonalitat rosada, que externament està coberta per una espessa capa d'esmalt blanc. El conjunt del qual prové la peça té unes datacions de finals del segle XVI.

Làmina 1

1. Carrer Major, 59

2. Vila de Xàbia (687 A)

3. Capella Casa de les Primícies (5366 A)

4. Carrer Major, 67. CM 67/3

5. Vila de Xàbia. 688 A

Làmina 2

1. Plaça de Baix, 5 (Casa del Comitè)
CC/14/35

2. Casa Primícies. Pou Pati, CPI 1445

3. Carrer Major, 43 (Farmàcia de Tena).
FT 73 MP 97/106

4. Casa Primícies. Pou mauro.

Làmina 3

1. Plaça de Baix, 5 (Casa del Comit ) CC/14/29

2. Plaça de Baix, 5 (Casa del Comit ) CC/14/9

3. Plaça de Baix, 5 (Casa del Comit ) CC/14/30

4. Plaça de Baix, 5 (Casa del Comit ) CC/14/31

Làmina 4

1. Carrer Santa Marta, 1. SM/P2/02

2. Àrea del Tangó. 5709 A

3. Àrea del Tangó. 5371 A

Làmina 5

1. Casa Primícies. (Pou mauro). MP/97/110

2. Casa Primícies. (Pou mauro). MP/97/111

3. Ermita de Santa Llúcia. S.L. A 2004 UE1

Làmina 6

1. Casa Primícies. (Pou mauro). MP/97/86

2. Casa Primícies. Pou Pati, CPI/14/32

3. Casa Primícies. Pou Pati, CPI/14/34

4. Casa Primícies. Pou Pati, CPI/14/31

5. Casa Primícies. Pou Pati, CPI/14/33

6. Casa Primícies. (Pou mauro). MP/97/95

Làmina 7

1. Plaça de Baix, 5 (Casa del Comitè)
7617 A

2. Plaça de Baix, 5 (Casa del Comitè)
CC/14/8

3. Casa de Banyuls (Museu de Xàbia).
4836 A

4. Carrer Major (5355 A)

5. Carrer Major, 43 (Farmàcia de Tena). F.T. 75

Bibliografia

AIOLFI, R.; BUSCAGLIA, G. (1990). *La ceramica savonese nella raccolta civica*. Savona.

BERTI, G.(1994). «Ingobbiate e graffite di area pisana fine XVI-XVII secolo». Dins *Atti del XXVII Convegno Internazionale della Ceramica*. Albisola. pp 355-392.

BELTRAN DE HEREDIA, J; MIRÓ, N. (2010). «El comerç de la ceràmica a Barcelona als segles XVI-XVIII: Itàlia, França, Portugal, els tallers del Rin i Xina». *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona*, Època II, 6. Museu d'Història de Barcelona, Institut de Cultura, Barcelona, pp 13-91.

CAMEIRANA, A. (1986). *Otto secoli di ceramica ligure nelle collezioni pubbliche del savonese*, Albisola, pp 151-155.

CARTA, R. (2003). *Cerámica Italiana en la Alhambra de Granada*. Granada.

CASTRO, M.L. (2006). «La mayolica italiana: platos de Montelupo con decoración “al blu graffito” en Santiago de Compostela». *Boletín Avriense*, vol. XXXVI, pp 35-46.

CERDÀ, J.A.; TELESE, A. (1994). «Cerámica de producción italiana aparecida en Cataluña». *Laietania*, 9. Mataró. pp 293-353.

CHABÀS, R. (1890). *El Archivo*, Tom IV. Sección de documentos: Núm. LXIX.- D. Luis de Rojas en Tordesillas a 4 de Agosto de 1544.- Concesión a Jabea de puerto y jurisdicción.- Perg. del Archivo Municipal de Jábea. Dénia. pp. 367-373.

CHABÀS, R. (1917). «Una Villa de la Edad Media». *Almanaque de las Provincias*. València. pp. 13-32.

COLL CONESA, J. i altres (1998). *Mallorca i el comerç de la ceràmica a la Mediterrània*. Fundació la Caixa. Palma de Mallorca.

COTINO, F.; MIRET, C. ; ROSSELLÓ, M. (2012). «Un conjunto cerámico del siglo XVII procedente del Reial Monestir de l'Assumpció, convento de las clarisas de Xàtiva, la Costera (País Valencià)». *Recerques del Museu d'Alcoi*. Alcoi, pp 79-94.

CRUAÑES, G. (1986). «Efemérides históricas de la villa de Jábea». pp 13-108. *Xàbiga* 1. Xàbia.

DADEA, M. (1994). «La ceramica “à taches noires” a Cagliari», dins *Atti del XXVII Covegno Internazionale della Ceramica*, Albisola, pp. 295-299.

DIVERSOS AUTORS (2004). *Xàbia. Arqueologia y museo. Museos municipales en el MARQ*. Alacant. 120 pp.

ESPINÓS, A. I POLO, F. (1985). *Xàbia, Anotaciones históricas de una villa mediterranea*. Instituto de Estudios Juan Gil-Albert (Diputació d'Alacant) i Ajuntament de Xàbia. Xàbia.

FERRER I MALLOL, M.T. (1988). «La frontera amb l'Islam al segle XIV. Cristians i sarraïns al país Valencià». *Anuario de Estudios Medievales*, annex núm.18, CSIC, Institució Milà i Fontanals, UEI d'Estudis Medievales. Barcelona.

FURIÓ, A. (Ed.). (1985). *València, un mercat medieval*. Diputació Provincial de València. València.

GISBERT, J.A. IBOLUFER, J. (1992). «Mayólica italiana en el registro arqueológico de la ciudad de Dénia (Alacant). Catálogo y algunas consideraciones en torno a su contexto material». Dins *Atti del XXV Convegno Internazionale della Ceramica*. Albisola. pp. 7-40.

GRAU ESCRIBUELA, A. (2001). *Domini i propietat a la Marina Alta. Dénia, Xàbia i El Verger. Segles XV-XIX*. Beca d'Investigació Ajuntament de Dénia 2. Alacant 2001.

HORQUET, J.C. (2002); «Ibiza, encrucijada del comercio marítimo y testigo de una coyuntura mediterranea (1250-1650) ». Dins *Comercio marítimo en el mediterraneo medieval y moderno*. Diputación de Granada. Granada. PP 19-91.

LAVAGNA, R. (2004). «Il contributo dell'archeologia alla conoscenza della maiolica ligure», dins Chilosi, C.; Mattiauda, E. (dir.). Bianco-blu. *Cinque secoli di grande ceramica in Liguria*, Ed. Skira, pp. 37-40.

LEÓN VIDAL, P. (2009). «Defensa costanera i control dels moriscos als segles XVI-XVII. El fort de la serra de Bèrnia». *Alberri* 19. Centre d'Estudis Contestans. Cocentaina. pp 77-155.

MAS GALVAÑ, C. (1985). «Artesanía, manufacturas y actividades comerciales». Dins *Historia de la provincia de Alicante*, tom IV. Ediciones Mediterráneo. Murcia. pp 125-212.

MAZZUCATTO, O. (1971). «Ceramiche liguri nel Museo di Roma»; dins *Atti del IV Covegno Internazionale della Ceramica*; Albisola, pp. 92-103.

MÉNDEZ J.L.; LÓPEZ, J.A. (2004) «La circulación de la loza italiana en el Levante Peninsular en la Edad Moderna. La Colección del Museo Arqueológico Provincial de Alicante». Dins *Rotte e Porti del Mediterraneo dopo la caduta dell'Impero Romano d'Occidente*. Genova, pp 217-238.

MILANESE, M; BIAGINI, M; VENTURA, D. (1994). «La ceramica "à taches noires": un indicatore dell'archeologia postmedievale mediterranea»; dins *Atti del*

XXVII Covegno Internazionale della Ceramica, Albisola, pp. 337-354.

MOLAS, P. (1997). «El comerç de la Mediterrània a l'Atlàntic». Dins *Història política, social i cultural dels països catalans*. Volum 4. Enciclopèdia Catalana. Barcelona. pp. 124-141.

RESTAGNO, D. (1994). «La maiolica a smalto berettino e bianco blu di Albisola. Dati Archeologici e loro collegamento con les fornaci antiche localizzate attraverso l'analisi dei catasti»; dins *Atti del XXVII Covegno Internazionale della Ceramica*, Albisola, pp. 323-336.

RICARDI, E. I PATELLA, F. (1977). «Ceramiche post-classiche nella rada di vado ligure». Dins *Atti del X Convegno Internazionale della Ceramica*. Albisola. pp. 433-441

SEGARRA LLAMAS, J. (1985). *Javea. Sus origenes y su historia*. València.

VARALDO, C. (1994). «Maiolica ligure: contributo della ricerca archeologica alla conoscenza delle tipologie decorative del vasellame», dins *Atti del XXVII Covegno Internazionale della Ceramica*, Albisola, pp. 309-322.